

Մայր Յուզակ Հայերէն Զեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հատոր Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Զեօշկարեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զէյթունեանի, ցանկերը՝ Վ. Դերիկեանի, «Նաիրի» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2004, 832 էջ:

Գրերի Գիտի 1600ամեակի տօնակատարութիւնների նախօրեակին մի նոր փառատոր նուէր ստացաւ հայագիտութիւնը: Վերջապէս հրապարակուեց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի (ՄՄ) ընդարձակ ձեռագրացուցակի երկրորդ հատորը, որին արդէն 20 տարի մեծ հետաքրքրութեամբ եւ անհամբերութեամբ սպասում էր հայագետների մի ողջ սերունդ: Հատորն հրատարակուել է Union National Des Associations d'Amitié France-Russie-CEI, Université De Genève Et Prof. Bernard Outierի (Ազգերի Միատրում Ֆրանկո-Ռուս-Եւրոպական Բարեկամութիւն Ընկերակցութիւն, Ժընեւի Համալսարան եւ Պրոֆ. Բեռնար Օտիէ) նիւթական աջակցութեամբ եւ հովանաւորութեամբ: ՄՄի ընդարձակ ձեռագրացուցակի առաջին հատորը յոյս է տեսել 1984ին, հրատարակութեան պատրաստ ներկայ գիրքը Մատենադարանի գրողներում է մնացել շուրջ 20 տարի: 80-90ականների հրատարակութիւնների համար անմխիթար ժամանակաշրջանը յուսանք, որ մնացել է ետեւում եւ մենք կրկին կը տեսնենք հայագիտական հիմնարար հետազոտութիւնների նորանոր հրապարակումներ, որոնք իրենց հետ կը բերեն նոր անուններ եւ գիտութեան զոհասեղանի վրայ կը դնեն հրատարակութեան պատրաստ նորանոր հատորներ: Այդ հերթին են սպասում ՄՄի եւ այլ հաւաքածուների ընդարձակ ձեռագրացուցակները, վստեղագրերի, յիշատակարանների եւ մատենագրական քազմածանր նիւթերի հատորաւոր հրատարակութիւնները:

Անցած տարիներին հայկական ձեռագրերի նկարագրութիւնը քաւական առաջընթաց է ապրել արտասահմանում: Հրատարակուել են Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրացուցակի Գ., Ե., Զ., Է., Ը. հատորները (հայր Սահակ Ճեմճեմեան)¹, Փարիզի Ազգային գրադարանի նոր ձեռագրացուցակը (Ռ. Գեորգեան, Ա. Տէր-Ստեփանեան)², Բեռնար Կուլիի հայկական ձեռագրացուցակների մատենագիտութիւնը³: Ձեռագրագիտութեան խրնդիրների քննարկմանը նպաստել է նաեւ Հնագրութեան նոր այբով հրատարակութիւնը, որն իրականացուել է Դանիայում տպագրական արուեստի ժամանակակից ամենաբարձր մակարդակով, Տիգրան Գույումճեանի, Մայրլ Սրոնի եւ Հենինգ Լեհմանի ջանքերի շնորհիւ⁴: Յիշատակուած հատորները վերջին տարիներին հրապարակուած մի շարք հայագիտական հրատարակութիւնների հետ (Նորայր արք. Պողարեանի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի ձեռագրացուցակ⁵, Պիտէր Բառլի Քեմբրիջի գրադարանի հայկական ձեռագրերի նկարագրութիւն⁶, Անուշաւան վրդ. Դանիէլեանի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի Մայր ցուցակ⁷, Տրդատ եպս. Պալեանի Կեսարիայի ձեռագրերի նկարագրութիւններ⁸ եւն.) ընդլայնում են հայկական ձեռագիր

մատեանների ֆոնդին եւ հնագրութեանը վերաբերող մեր գիտելիքները: Այս ընթացքում հսկայական քայլերով առաջ են ընթացել Երոսայում միջնադարեան բազմալեզու ձեռագիր գրքի հետազոտութեան, հնագրագիտութեան, կրկնագրերի ուսումնասիրութեան, բնագրագիտութեան եւ աղբիւրագիտութեան ճիւղերը, որոնց հետազոտութեան նորոյթները սերտօրէն կապուած են այլալեզու ձեռագիր մատեաններում ամբարտաձ գիտելիքների եւ միւրերի ճանաչման խնդիրների հետ:

ՄՄի ձեռագրագուցակի հրատարակուած խրաքանչիւր հատոր շրջանառութեան մէջ է դնում մեր միջնադարեան մատեաններում ամբարտաձ բազմաթիւ միւրեր, որոնք հում միւր են դառնում յետագայ պատմաբանասիրական հետազոտութիւնների համար եւ խթան՝ կատարելու նոր ճշգրտումներ, հետեւելու ժողովածոյից-ժողովածոյ ձեռագրական միւրերի տեղաշարժերին: Ինչպէս յայտնի է ՄՄի ձեռագրական ֆոնդերի համառօտ նկարագրութեան առաջաբանից⁹, 1441ից յետոյ հետզհետէ ձեւաւորուած այդ հաւաքածուն իր մէջ պարունակում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգեւորականների մի շարք սերունդների եւ հաստատութեան պետականացումից յետոյ՝ գիտնականների կողմից խնամքով հաւաքուած մի մատենադարան, առանց որի ամբողջական նկարագրութեան հայագիտութիւնը, մանաւանդ միջնադարագիտութիւնը կարող է խարխալել քարանձաւային մթում: Այդ հաւաքածոյի ձեւաւորման պատմութիւնը աւելի համառօտ գծերով ներկայացուած է երջանիայիչատակ քանաւէր Ասատուր Մնացականեանի հեղինակած ՄՄի ընդարձակ Մայր Յուցակի առաջին հատորի Առաջաբանում¹⁰:

Իհարկէ ներկայ երկրորդ հատորը, ուր նկարագրուած է ՄՄում պահպանուող հերթական 300 մատեան, իրենից չի ներկայացնում միայն նոր բնագրեր եւ յայտնագործութիւններ: Ներկայացուած ձեռագրերում ամբարտաձ են մեր մշակոյթի բազմաթիւ վաւերագրեր, որոնք սերում են Ե.-ԺԺ. դարերի հայկական մշակոյթի զանազան դպրոցներից ու հեղինակներից: Դրանք դաւանարանական եւ աստուածաբանական երկեր են, միջնադարեան ճշգրիտ եւ հումանիտար գիտութեան զանազան յուշարձանների ընդօրինակութիւններ, եկեղեցագիտական եւ ծիսագիտական երկերի արտագրութիւններ, վաւերագրերի եւ պատմական երկերի ընդօրինակութիւններ, աշխարհիկ եւ եկեղեցական իրաւունքի յուշարձանների ընդօրինակութիւններ, միջնադարեան արձակ եւ չափածոյ մատենագրութեան նմուշների արտագրութիւններ:

ՄՄի ձեռագրագուցակներն իրենց միւրերով նպաստում են ոչ միայն հայ մատենագրութեան, պատմութեան եւ ընդհանրապէս հայագիտութեան խնդիրների վերարժարժմանն ու ուսումնասիրութեանը, այլ նաեւ միջնադարում տարբեր ժողովուրդների մատենագրական յուշարձանների հետ մեր մշակութային յուշարձանների կապի հետազոտութեանը: ՄՄը լինելով հայկական ձեռագրերի մեծագոյն հաւաքածուն, կողմնորոշիչ դեր կարող է ստանձնել հայկական ձեռագրերի միւս հաւաքածուների համար, այստեղ նկարագրուած միաւորները կարող են օրինակելի դառնալ այլ ձեռագրատների մատեաններում պահպանուող նոյն միւրերի մասնագիտական որակեալ նկարագ-

րութեան համար: ՄՄԻ Հայաստանի Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի եւ բարձրագոյն ուսումնական կենտրոնների մասնագէտների օգնութեամբ կարող է ապահովել նման ձեռագրացուցակների կատարեալ հրատարակութիւնը, հաշուի առնելով մատեաններում ընդգրկուած նիւթերի կապը քրիստոնեայ արեւելքի միւս մատենագրութիւնների եւ միջնադարեան գիտութեան զանազան ճիւղերի հետ: Այս առումով ապագայում պէտք է խրախուսել մասնագիտական ձեռագրացուցակների կազմումը այս կամ այն միջնադարեան բնագրի հրատարակչի կողմից կամ էլ առանձին գրչօջախներից ելած մատեանների նկարագրութիւնն ու հետազօտութիւնը ձեռագրագէտների կողմից, որոնք կը նպաստեն մեր միջնադարեան մատեանների համակողմանի ուսումնասիրութեան խորացմանը:

Ձեռագրացուցակի երկրորդ հատորը ցաօք չունի առաջաբան, ուր մանրամասնօրէն խօսուէր այս հատորի պատրաստման սկզբունքների եւ հրատարակութեան դժուարութիւնների մասին: Իհարկէ կարելի է արդարանալ, ասելով, որ դրա կարիքը չկար, քանի որ 1984ին լոյս տեսած առաջին հատորի առաջաբանում Մնացականեանն անդրադարձել է յիշեալ խնդիրներից շատերին. օրինակելի ձեռագրացուցակ ստեղծելու ՄՄԻ մասնագէտների ձգտմանը: Այնուամենայնիւ, արժէր այս հատորում անդրադառնալ ոչ միայն նկարագրութիւնը պատրաստող մասնագէտների կատարած աշխատանքին, ամէն մի մատեանի կապակցութեամբ յիշատակելով իւրաքանչիւր ձեռագրագէտի կատարած աշխատանքը: Պէտք էր այսուհետեւ պարտադիր կերպով յիշատակել, թէ ով է իւրաքանչիւր ձեռագրի նկարագրութեան հեղինակը: Դրանով պահպանուած կը լինէր ձեռագրերի նկարագրութեան հեղինակային իրաւունքը: Այս սկզբունքը կարծում եմ պէտք է կարելորագոյններից մէկը դառնայ ՄՄԻ յետագայ ձեռագրացուցակների հրատարակութեան ժամանակ: Իւրաքանչիւր ձեռագրի նկարագրութիւն ունի թէ՛ ձեռաբանօրէն ընդհանուր, այնպէս էլ կազմողին յատուկ բնորոշումներ, որոնք անհատականացնում են նկարագրութիւնները: Այդ իսկ պատճառով, յետագայ քիւրիմագրութիւններից խուսափելու համար հարկատր է միշտ ընդգծել ձեռագրի նկարագրողի անունը, որը թոյլ կը տայ նաեւ յետագայում աւելի վստահօրէն վերաբերուել նկարագրութեանը, իսկ բուն նկարագրողը աւելի պատասխանատու կը լինի նկարագրող միտքի հանդէպ:

Այստեղ արժէ ընդգծել, որ նկարագրուած 300 ձեռագրերում պահպանում է տարբեր լեզուներով 83 պահպանակ-պատառիկ, հայերէն (66 եւ 1 տպագ.), վրացերէն (3), լատիններէն (5), յունարէն (4), ասորերէն (2), եթովպերէն (1) եւ սլաւոներէն (1): Պատառիկների նշանակութիւնը յատկապէս մեծ է հնագրութեան տեսանկիւնից, իսկ դրանց հետեւողական ուսումնասիրութիւնը կարող է բանկազին նիւթ տալ յատկապէս վաղ միջնադարի պատմամշակութային բազմազան կապերի, գրչութեան դպրոցների, գրքարուեստի տեխնիկայի եւ օգտագործուած նիւթերի (մագաղաթ, բանաթ) հետազօտութեան տեսանկիւնից: Պէտք է միայն ցաւով ասել, որ մեզանում բացակայում են այլալեզու ձեռագրերի հնագրութեան մասնագէտներ (եթովպագէտ, ղպտագէտ, եբրայա-

գէտ են.) իսկ եղած՝ լեզուներին տեղեակ մասնագետներն էլ չեն ներգրաւում այդ պատահիկների ուսումնասիրութեան գործի մէջ: Այդ է պատճառը, որ կարում է պատահիկներից շատերի բուազրումը, չի նշում, թէ դրանք մասնաորապէս ո՞ր գրչութեան դպրոցին են պատկանում, յաճախ չի ապահովում այդ պատահիկների ամբողջական վերծանութիւնը, շատ դէպքերում էլ գաղտնի է մնում ձեռագրացուցակից օգտուողներին դրանց նիւթը: Այստեղ պիտի նշել, թէ որքան է ետ մնում հայագիտութիւնը, երբ քրիստոնեայ քոյր եկեղեցիների մատենագրական ժառանգութեան հետազօտութեան, ձեռագրագիտութեան նորոյթները վրիպում են հայագէտ մասնագետների ուշադրութիւնից: Հիմնական բացթողումը մեզանում բիզանդական, ասորական, սլաւոնական, վրացական, եթովպական, լատինական հնագրութիւնների հմուտ մասնագետների բացակայութիւնն է: Այսօրուայ գիտական առաջընթացի պայմաններում յիշատակուած մասնագիտութիւնների պատրաստութիւնը եւ առկայութիւնը մեր համալսարաններում եւ միջնադարագիտական հիմնարկներում կարեւորագոյն խնդիր է դարձել: Հայագիտութեան յետագայ զարգացման կարեւորագոյն պայմաններից է միջնադարեան Մերձատր Արեւելքի լեզուների, պատմութեան եւ մշակոյթի մասնագետների պատրաստումը:

ՄԱԻ նկարագրուած 300 ձեռագրերի մեծամասնութիւնը Աւետարաններ (54) եւ Աստուածաշնչեր (10) են, 32ը՝ ժամագիրք-խորհրդատետր-տօնացոյց, այսինքն՝ ծիսական օգտագործման մատեաններ, 14ը բժշկարաններ են, 11ը քառարաններ, 5ը՝ դատաստանագրքեր, մնացածները՝ դաւանաբանական հակաճառութիւններ, փիլիսոփայական բարգձմանական եւ մեկնողական երկեր:

Այս յարաբերակաճօրէն փոքր քանակի մէջ եւս պահանջում է ձեռագրերից խրաքանչիւրին եւ նրանց մէջ պահպանուած զանազան նիւթերին համապատասխան մօտեցում: Խօսքը վերաբերում է նրան, որ օրինակ, Աւետարան կամ Աստուածաշունչ նկարագրողները իրենց ձեռքի տակ ունենան մի հարցարան, որի հիման վրայ ձեռագրացուցակից օգտուող մասնագէտը ճշգրտօրէն տեղեկացուի բնագրին վերաբերող խրայատկութիւնների մասին, յիշատակուեն այդ բնագրերի տուեալ ընդօրինակութեանը մօտ կարեւորագոյն մատեանները, բացայայտուեն տուեալ ընդօրինակութեան կարեւորագոյն տարբերութիւնները եւ նոյնութիւնները միւս արտագրութիւնների հետ: Եւ իշտ է, յաճախ նկարագրողը տեղ խնայելու պատճառաբանութեամբ յղում է կատարում նոյն բնագրի մի այլ ընդօրինակութեան, սակայն նման յղումները երբեմն կատարում են միայն բնագրերի արտաքին նմանութիւնները նկատի ունենալով: Ներքին, աւելի խոր համեմատութիւն այլեւս չի կատարում, որն էլ մնում է արդէն տուեալ բնագրի գիտաքննական բնագրի կազմողին կամ բնագրերի տարբեր խմբագրութիւնների մատեանների ծագումնաբանական հերթականութիւնը ճշտող մասնագետներին:

Նկարագրուած ձեռագրերի մէջ իրենց բուով առանձնանում են հնագոյն Աւետարանները եւ Աստուածաշնչերը, որոնք կարեւորում են ոչ միայն հնագրութեան այլ նաեւ քրիստոնեութեան կարեւորագոյն յուշարձանի քննական

բնագրի կազմման աշխատանքների տեսանկյունից: Ներկայացրած ձեռագրերի մեջ յատկանշական են Սերաստիայում (ՄՄ-311, 1066թ.), Եղեսիայում (ՄՄ-313, 1171թ.), Գանձասարում (ՄՄ-378, ԺԳ. դ.) ընդօրինակուած Աւետարանները, Յովհաննէս Արքաեղբոր (ՄՄ- 345, 1270թ.), Գլածորի (ՄՄ-353, 1313թ.), Սողտայի (ՄՄ-352, 1367-1371թթ.) Աստուածաշնչերը: Այս ձեռագրերը արժեւորում են նաեւ տարբեր գրչօջախներում Աստուածաշնչային բնագրերի ընդօրինակման աւանդոյթների պահպանման եւ ուսումնասիրութեան տեսանկյունից: Այստեղ մեծ կարեւորութիւն են ներկայացնում տարբեր գրչագրական դպրոցների արգասիք մատեանները:

Հայկական մատենագրութեան ուսումնասիրութեան տեսանկյունից կարեւոր նշանակութիւն ունեն Վարդան Արեւելցու *Ժողանքի* (ՄՄ-341, 1365թ.), Մխիթար Հերացու *Ջերմանց Մխիթարութիւն* գրքի (ՄՄ-416, 1279թ.) հնագոյն ձեռագրերը, որոնք կարեւորում են յիշեալ բնագրերի ուսումնասիրութեան տեսանկյունից: Այս բնագրերի հետազոտութեանը եւ նորովի հրատարակութեան համար հարկաւոր է պատրաստել Հայոց Աստուածաբանական, եկեղեցագիտական ու բժշկագիտական բնագրերի հետազոտող հրատարակիչներ:

Այստեղ անդրադառնանք Մխիթար Գօշի *Դատաստանագիրքի* ընդօրինակութիւններին, որոնք բոլորն էլ ծանօթ են եղել այդ բնագրի առաջին հրատարակիչ Վահան վրդ. Բաստամեանցին: Դրանց վրայ առկայ է վաստակաշատ հայագէտի ձեռքը եւ սրբագրումները (տե՛ս՝ ՄՄ-485, 486, 488): Մասնագէտների համար կարեւոր է նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ ձեռագրերից մէկը՝ ք. 488ը 1876-1878ին Վահան վարդապետի հետ ճանապարհորդել է Եւրոպայով եւ համեմատուել Փարիզի Ազգային Գրադարանում պահպանուող նոյն բնագրի հայր Բառնաբաս Եսայեանի կողմից ֆրանսիացի հայագէտ Է. Դիլորիէի պատուերով կատարուած նոյն բնագրի վեներտիկեան ձեռագրերից մէկի ընդօրինակութեան հետ: Փարիզի յիշատակուած մատեանը Վեներտիկի Մխիթարեան Միաբանութեան մատենադարանում պահուող Մխիթար Գօշի *Դատաստանագիրքի* հնագոյն ձեռագրի ընդօրինակութիւնն է: Յայտնի է, որ հայագիտութեան մեջ արդէն գոյութիւն ունի Մխիթար Գօշի *Դատաստանագիրքի* ձեռագրագիտական նկարագրութեան բառական մեծ փորձ, որը պայմանաւորուած է Բաստամեանցի, հայր Աւետիկ Ալիշանի, Խոսրով Թորոսեանի հետազոտութիւններով: Ձեռագրագէտների խնդիրներից է այդ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները օգտագործել մատեանների նկարագրութեան ընթացքում:

Նոյն մտահոգութեամբ պէտք է մօտենալ միջնադարեան իրաւունքի այնպիսի յուշարձանների, ինչպիսիք են *Կանոնագիրքերի*, Սմբատ Սպարապետի *Դատաստանագիրքի*, Էկլոգայի¹¹ եւ նրա յաւելումների, բիզանդական եւ լատին (Պետրոս Արագոնցու) կանոնագրքերի հայերէն բարգմանութիւնների խմբագրութիւնների ճշգրտմանը: Նմանատիպ նկարագրութիւնը պահանջում է հնագրագիտական, աղբիւրագիտական եւ բնագրագիտական հետազոտութեան լայն հենքի ապահովում: Այստեղ կարեւորում է իրաբանչիւր խումբ ձեռագրի բնագրագիտական առանձնաշատկութիւնների բացայայտումն ու

արձանագրումը: Պակաս կարելորություն ձեռք չի բերում նաև օրենսգիտական ամբողջական ձեռագրերի եւ դրանց խմբերի դասդասումը, որի համար հիմք կարող է դառնալ Հիւրբրտ Կառֆիուրյի *Համառօտ Շողովումն* երկի ձեռագրերի մանրակրկիտ հետազոտությունը¹²:

Այս տեսանկյունից տարբեր մօտեցումներ եւ նկարագրական լուծումներ է պահանջում ձեռագրերում ամփոփուած իրաքանչիւր միատոր: Կարելորում է իրաքանչիւր բնագրի ամբողջական, իր բոլոր իրալատկութիւններով նկարագրութիւնը, որը նոր խթան կարող է դառնալ բնագրերի հրատարակութեան եւ ձեռագրական խմբերի դասակարգման գործում: Նմանատիպ աշխատանքները կարելոր խթան կարող են դառնալ բնագրագիտական եւ աղբիւրագիտական հետազոտութիւնների համար ու հիմք ստեղծել առանձին բնագաւառների մատեանների վերլուծական ձեռագրացուցակներ ստեղծելու գործում: Ձեռագրացուցակների հրատարակութեան կարելորագոյն նպատակներից մէկն էլ նիւթերի լիակատար ճանաչելիութիւնն է: Մասնագէտը հնարաւորութեան սահմաններում ամբողջական պատկերացում պէտք է կազմի թէ՛ գրման ողջ գործընթացի, մատեանի անցած պատմութեան, եւ թէ՛ իրաքանչիւր բնագրի առանձնալատկութիւններին վերաբերող ամենաչնչին նրբութիւնների վերաբերեալ:

Այստեղ մասնագէտին մեծ օգնութիւն են ցոյց տալիս ձեռագրացուցակների ցանկերը, որոնց կատարեալ օրինակ է Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի *Մայր Յոցակի* առաջին հատորի համար հայր Յակոբոս Տաշեանի կազմած ցանկերը¹³: Այն յաճախ փոխարինում է հայոց մատենագրութեան ծանօթագրուած մատենագիտութիւններին:

Պէտք է շեշտել, որ բաւական խնամքով են կազմուել գրախօսուող հատորի ցանկերը, այնուամենայնիւ, ձեռագրացուցակ են բաւիանցել նաև որոշ վրիպումներ, որոնց նկատմամբ պէտք է զգոյշ լինել: Բուն նիւթից շեղուելու համար, օրինակներ բերեն միայն աշխարհագրական անունների ցանկից: Այսպէս, ցանկերում նոյնացուած են Սուղտա եւ Սուրխաք տեղանունները: Այստեղ միմեանց են շփոթուած Գրիմի Սուղտա (էջ 209, 216 նոյն տեղում նաև Սուրխաք, 1415, 1418՝ *յաշխարհս Ղրիմոյ, ի Սուրխաթ քաղաք*) եւ Հնդկաստանի Սուրաք Բանդար (էջ 289, 296, 293՝ *Հնդկաց Բանդար Սուրաթուճն*, 781, 784՝ *յերկիրն Յրնդուստան, քաղաքն Բան[դ]արի Սուրաթուճն*) տեղանունները: Պէտք է նշել, նաև որ Գրիմի Սուրխաքը (Հին Գրիմ) եւս նոյնական չէ Սուղտա (Սուրոժ) տեղանունան հետ: Լիբիա տեղանունան հետ նոյնացուած Արրկա տերմինը հաւանաբար վրիպման արդիւնք է, այն պէտք էր նոյնացնել Աֆրիկայի հետ (տես՝ սիւն 1172, 1276): Ազիագոյ քաղաքը պէտք է նոյնացուել Նագիանգի հետ (սիւն 687, 1154): Անագոմիա տեղանունը արիեստակաճօրէն է ստեղծուած, այն վերաբերում է հին աշխարհին յայտնի առասպելական անագոնուիներին: Ապարան եւ Ապարաներ տեղանունները վերաբերում են Նախիջեւանում գտնուող նոյնանուն բնակավայրին, չարժէր դրանք առանձնացնել:

Կարելի է յիշատակել նաև մի քանի վրիպում, որոնք թափանցել են անձնանունների ցանկ: Արաղան խան եւ Ապաղ դան անունները նոյն անուան տարբեր արտասանութիւններն են, ժԲ. դարի Կղեմէս եպիսկոպոսը եւ պապը նոյնական են Կղեմէս Գ.ի հետ, 1192ի Ներսէս եպիսկոպոսը եւ 1197ի կրօնատորը պէտք է նոյնացուիին Լամբրոնացու հետ, Միխայիլ եւ Միքայիլ Ասորիները ժԲ. դարի Յակոբիկ պատրիարքի տարբեր յորջորջումներն են մեր մատենագրութեան մէջ, Հեթում Ա.ի անուան տակ պէտք է դրուէր նաև Կոստանդին Բարձրաբերդցու անունից Վարդան Արեւելցու գրած թուղթը ի պատասխան Հոռմի պապի լեկաքին:

Նկատուած վրիպակները եւ դիտողութիւնները երբեք չեն նուազեցնում տիտանական այն մեծ խմբակային աշխատանքը. որի արդիւնքն է ներկայ ձեռագրացուցակը: Իմ նկատառումները բխում են նոր ժամանակների շնչից եւ ձեռագրացուցակների նկարագրութիւնները աւելի կատարեալ տեսնելու մտահոգութիւնից:

Ձեռագրացուցակները հայագիտութեան այբբէնարաններն են: Մեզ հասած եւ չհասած բոլոր հայկական ձեռագրերի նկարագրութիւնները հաւաքելը եւ հայագիտութեանը ի սպաս դնելը գիտութեան կարեւորագոյն խնդիրներից է: ՄՄի նոր, ընդարձակ ձեռագրացուցակների հրատարակութիւնը ունի առաջնակարգ նշանակութիւն եւ վերջին հաշուով նպաստելու է հայագիտութեան աննախընթաց զարգացմանը:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԵԱՆ
bznazi@yahoo.fr

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հայր Սահակ Վրդ. Ենճեմեան, *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Միփրարեանց Ի Վենետիկ*, հտ. Դ. *Շարակնոց-Ճաշոց-Ժամագիրք-Խորհրդատերք-Մանրուածմոնք-Կցուրդք*, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1993; հտ. Ե. *Յայսմատուրք-Գանձարան-Տաղարան-Տօնացոյց*, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1995; հտ. Զ. *Պատմագիրք Հայոց-Կանոնագիրք-Գրիգոր Նարեկացի-Ներսէս Ընդհայի-Ներսէս Լամբրոնացի-Աղօթագիրք*, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1996; հտ. Է. *Տօնապատճառ-Ժողովածոյ-Մատենագիրք Հայոց*, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1996; հտ. Ը. *Թարգմանութիւնը Նախնեաց-Վարք Հարանց-Բժշկարան*, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1998:
- ² Raymond H. Kévorkian, Armén Ter-Stépanian, *Manuscripts Arméniens De La Bibliothèque Nationale De France. Catalogue*, Paris, 1998.
- ³ Bernard Coulic, *Répertoire Des Bibliothèque Et Des Catalogues Des Manuscrits Arméniens*, Brepolis-Turnhout, 1992 (Corpus Christianorum).
- ⁴ Michael Stone, Dickran Kouymjian, Henning Lehmann, *Album Of Armenian Paleography*, Aarhus University Press, Denmark, 2002.
- ⁵ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հտ. Ա.՝ 1966, Բ.՝ 1967, Գ.՝ 1968, Դ.՝ 1969, Ե.՝ 1971, Զ.՝ 1972, Է.՝ 1974, Երուսաղէմ, Տպարան Ս. Յակոբեանց:
- ⁶ Peter Cowe, *Catalogue Of The Armenian Manuscripts In The Cambridge University Library*, Lovanii, 1994 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Vol. 546. Subsidia, tomus 86).

- ⁷ Անուշատան Վրդ. Դանիելեան, *Մայր Յուզակ Չեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան*, 1984, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ:
- ⁸ Տրդատ Եպս. Պալեան, *Յուզակ Հայերն Չեռագրաց Վանուց Ս. Կարապետի Եւ Ս. Դանիելի Ի Կետարիա*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1963, նաեւ՝ *Յուզակ Չեռագրաց Ի Կետարիայ, Զմիտնիայ Եւ Ի Շրջակայս Նոցին, Նկարագրեց Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան*, կազմեց Գեորգ Տէր-Վարդանեան, *Կենսամատենագիտութիւն Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանի*, կազմեց Կարինէ Անտեան, «Բննատը» Հրատարակչութիւն, Երեւան 2002:
- ⁹ *Յուզակ Չեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հոտ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Չէրունցեան, Փ. Անթարեան, ներածութիւնը՝ Օ. Եգանեանի, խմբագրութիւնը՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1965, էջ 17:
- ¹⁰ *Մայր Յուզակ Հայերն Չեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի*, հոտ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Չէրունցեան, Փ. Անթարեան, խմբ. Ա. Մնացականեան, Օ. Եգանեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան 1984:
- ¹¹ Բիւզանդական իրաւունքի Ը դարի յուշարձան:
- ¹² Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher. Erster Teil: Allgemeines. Zweiter Teil: Die "Kurze Sammlung" ("Sententiae Syriacus"), herausgegeben, übersetzt und erläutert von Hubert Kaufhold, Frankfurt am Main, 1997, S. 20-72.
- ¹³ *Յուզակ Հայերն Չեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց Ի Վիեննա*, կազմեց Յակովբոս Վ. Տաշեան, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1895: